

Etymologicum Magnum Romaniae, un vis neîmplinit

Dr. Jenica Tabacu

Muzeul Memorial „B.P.Hasdeu”

Consiliul Local Câmpina

e-mail: pihasdeu@yahoo.com

Dr. Jenica Tabacu este directorul Muzeului Memorial “B.P.Hasdeu” și expert atestat de Ministerul Culturii și Cultelor în bunuri arheologice și istorico-documentare. Este preocupată de cercetarea vieții și operei lui B.P.Hasdeu. În viziunea ei, noile tehnologii sunt suport pentru cunoaștere. Din acest motiv a implementat în muzeu sisteme moderne și atractive de informare: soluția infotouch și audioghidul.

Rezumat

La 4 aprilie 1884, Bogdan Petriceicu Hasdeu, singurul specialist în lingvistică dintre membrii Academiei Române, se angaja în fața înaltului for academic să elaboreze dicționarul etimologic, subvenționat de către regele Carol I. Răspunsurile primite la „Chestionarul lingvistic”, chestionar conceput de el și transmis în toate spațiile locuite de români, au constituit prețioase surse de informare pentru redactarea celor trei tomuri ale dicționarului. După 1888, anul morții fiicei sale, epuizat de suferința psihică, B.P.Hasdeu încetinea ritmul de lucru la dicționar. Alte preocupări și alte orizonturi îl chemau... În 1897, Academia Română îl elibera de această sarcină. Tomul al patrulea nu a mai apărut. Doar introducerea lui, de vaste dimensiuni, a fost cuprinsă între coperti, precum o carte.

Cuvinte cheie: *Hasdeu, Etimologie, Dicționar, Lingvistică, Chestionar, Academie, Spiritism.*

La 4 aprilie 1884, Bogdan Petriceicu Hasdeu se angaja în fața Academiei Române să elaboreze un mare dicționar, ce urma a fi subvenționat, printr-un premiu anual, chiar de regele Carol I. În numele comisiei (formate din Titu Maiorescu, Vasile Alecsandri și B.P. Hasdeu) însărcinate să facă propunerea celui considerat a fi capabil să realizeze o asemenea lucrare, mentorul *Junimii* cuvânta următoarele: „Comisiunea a socotit că între bărbații cunoscuți prin lucrările lor filosofice și limbistice, precum sunt d. Barițiu, Roman și Quintescu, acela care ar putea duce cu mai multă energie și succes această sarcină ar fi d. Hasdeu, cunoscut prin

lucrările sale limbistice și prin cunoștințele sale filologice” (1). Între membrii înaltului for academic, B.P. Hasdeu era cea mai bună alegere, fiind singurul specialist în lingvistică, un motiv ce-a înlăturat orice umbră de îndoială la fiecare dintre cei care și-au exprimat votul pentru candidatura savantului (2).

Alegerea fiind făcută, filologului i se fixa subvenția anuală de 6000 lei și termenul de definitivare a dicționarului, șase ani.

La 1 iunie, citea academicienilor chestionarul conținând 206 întrebări și solicita tipărirea lui sub titlul „Dotațiunea Carol I. Programa pentru adunarea datelor privitoare la limba română” (în zece mii de exemplare, câte cinci mii în fiecare tranșă), respectiv răspândirea acestuia în toate spațiile locuite de români (Moldova, Muntenia, Dobrogea, Ardeal și Banat). Prin răspunsurile primite de la „învățătorii sătești, preoții și alte persoane de prin sate”, semnatarii deveneau într-un fel colaboratori la înfăptuirea marelui dicționar al limbii române. O efervescență deosebită se producea în acel timp, fiecare dintre personalitățile sătești dorind să contribuie substanțial la împlinirea rolului cerut. Mai mult, însuși B.P. Hasdeu, titanul culturii românești, de neatins pentru cei mai mulți, le scria pentru a obține date suplimentare ori lămuriri necesare pe marginea răspunsurilor acestora (3). Operațiunea de strângere a informațiilor pentru *Chestionarul lingvistic* stimula în același timp dorința învățaților satelor de a culege prețioasele reminiscențe folclorice urmând calea științifică arătată de savant. Chestionarele ofereau un cadru științific culegerii de informații.

Proiectul dicționarului gândit de B.P. Hasdeu avea dimensiuni vaste, greu de atins pentru un muritor. Avântul romantic spre depășirea propriei condiții se întrevedea și în modul cum privea materializarea a ceea ce numea el „o carte de lectură pentru toți fiii națiunii (...) care să fie citită ca o petrecere de familie serile la gura sobei”. Viața întreagă a neamului românesc trebuia să palpate între filele sale, răzbind de-acolo faptele, ideile, obiceiurile. Voința și, poate, orgoliul îl împingeau a afirma că dicționarul său îl va întrece pe cel francez, elaborat de Maximilien Paul Emile Littré sau pe cel al limbii germane, opera lui Jacob Grimm (4).

„*Dicționarul unei limbi*”, scria el în prefața tomului întâi, „trebuie să fie pentru un popor o enciclopedie a traiului său întreg, trecut și prezinte. În limbă, o națiune se privește pe sine însăși într-o lungă galerie de portrete din epocă în epocă” (5).

Munca la dicționar era dezvăluită nu doar prin tipărirea „făscioarelor”, ci și prin corespondența care îl lega de cele două Iulii ale sale, soția și fiica, care locuiau temporar la Paris. Eforturile savantului de a săvârși vasta lucrare pe care o acceptase erau dezvăluite în misivele către ființele scumpe

din orașul Luminilor : „Din cauza Academiei, muncesc și eu peste măsură mai ales la Dicționarul meu” (6), „Din jurnale știți deja că s-a început tipărirea marelui meu Dicționar. Ce muncă !” (7), „Aicea toate sunt bune, dar căldura și munca mă prăpădesc. Eram cât p-aci să mă îmbolnăvesc de ficat” (8), „Eu muncesc acum de mă spetesc, căci până la Crăciun trebuie să-mi iasă a doua fascioară din Dicționar” (9), „Sunt ocupat într-una cu Dicționarul meu” (10), „M-am apucat a lucra a 4-a fascioară din Dicționar și voi știți cât timp îmi ia această colosală muncă” (11), „De două săptămâni lucrez zi și noapte la terminarea broșurei a 4-a din Dicționar” (12).

Publicarea primului tom în 1887 și tipărirea celor două fascicule din tomul al doilea lăsa academicienilor, reuniți la ședința solemnă din 15 aprilie 1888, impresia că volumul de muncă este uriaș și imposibil de materializat atât de repede.

B.P. Hasdeu era extrem de rezervat asupra lucrului la dicționar, afișând mai degrabă o atitudine optimistă, ce contrasta evident cu lentoarea lui. Astfel, își liniștea colegii, făcând o „demonstrație artificială” (13) menită a-i convinge de reușita încadrării definitivării *Dicționarului* în termenul stabilit.

„Dacă nemic nu va veni să împiedice acest ager avânt, merit din ce în ce mai mult a prinde la putere, lucrarea Etymologicului va deveni și ea mai ușoară, mai îndemânică, mai gata cu o oară înainte”, anunța savantul în prefața tomului al doilea, dataată 25 martie 1887.

Moartea fiicei, survenită în luna septembrie a anului 1888, eveniment tragic și traumatic pentru autorul *Dicționarului*, a frânat elanul acestuia, întocmai cum se pronunțase în prefața amintită. Amuțit de durere, pe punctul de a-și pierde mințile, B.P. Hasdeu lăsa de-o parte munca cea de câțiva ani pentru a se dedica publicării operei literare a Juliei, scrisă în limba franceză, reunind poezii, proză, eseuri și schițe dramatice. În paralel cu copierea și gruparea textelor, B.P. Hasdeu făcea demersuri prin corespondență, în Franța, pe lângă diverși cunoscuți ai familiei sale, pentru a o tipări la editura Hachette & C-ie. Reușea tipărirea ei prin Stabilimentul Grafic Socec & C-ie și, se pare, printr-o colaborare onorifică a Casei de Editură Hachette & C-ie. Astfel că în cursul anului 1889, cele trei volume sub semnătura Julie B.P. Hasdeu, apăreau în colecția *Oeuvres Posthumes*.

În acel an începuse a fi preocupat de spiritism și continuarea dicționarului trecuse, probabil, pe un loc inferior !

Acest fapt n-a trecut neobservat de colegii academicieni și de cei apropiați lui care, se pare, îl consiliau să reia munca la *Dicționar*, având rol chiar terapeutic pentru tulburarea sufletească ce-l chinuia după teribilul șoc. Ideea de a continua *Etymologicul* devenise, după cum evidențiam într-un

precedent capitol, un leit-motiv în „comunicările” semnate de „spiritul” lui Alexandru, tatăl savantului, probabil cu scopul bine orientat al cercului său spiritist să-l determine, de o manieră sentimentală, a se apuca din nou de treabă. Însă, după cum remarca bine Paul Cornea (14), deși o perioadă B.P. Hasdeu a încercat să fie cel dinainte, convingerea îi lipsea. Și apoi, „murind [Iulia], totul murise pentru el”, nimic nu-l mai lega de vechile ocupațiuni care-l duseseră atât de sus în cariera științifică. În acest sens, chiar continuarea *Etymologicumului* se transformase din „plăcere” în „povară”, arăta I. Oprișan, savantul negăsind puterea de a-l duce la capăt, deși „arsese prea mult la flacăra dorinței de a înzestra cultura română cu un dicționar fără egal” (15).

Timpul trecea neprietenos, savantul depunând, cu siguranță, eforturi supraomenești pentru a produce tomurile următoare. Ultima fasciculă din tomul al doilea a apărut abia la începutul anului 1892, încheindu-se astfel literele *a*, *â*. În anul 1893 doar prima fasciculă din tomul al treilea a fost prezentată. Termina și cea de-a doua fasciculă în anul următor, iar în 1895 o anunța pe a treia. Ultima fasciculă, a patra, și întreg tomul trei au apărut abia în 1896, ultimul cuvânt înaintea *Addendei* fiind „bărbat”.

Regele, care oferise drept premiu anual cei 6000 lei pentru susținerea *Etymologicului*, își exprima, pe bună dreptate, la 18 martie 1894, nemulțumirea legată de încetineala lucrului la dicționar: „Sunt tocmai 10 ani de când am întemeiat un premiu anual pentru o carte cuprinzătoare a tuturor cuvintelor limbei române, așa de bogată în diferite expresiuni. Un început de erudițiune s-a făcut. Toți dorim să ne bucurăm într-un timp nu prea îndepărtat de această lucrare însemnată, și mai ales noi, care am trecut pragul unei jumătăți de secol din viața noastră” (16).

Abia în 1897, conducerea Academiei, probabil ca răspuns la anumite presiuni, hotăra lămurirea situației privind redactarea dicționarului. Până atunci, nimeni dintre academicieni nu a ridicat vreo obiecție cu privire la lenta materializare a tomurilor acestuia. Conștientizaseră, se pare, dificultatea realizării unei asemenea lucrări, în care fiecare cuvânt era abordat, mai întâi, sub forma cea mai cunoscută, apoi în vechile și noile forme dialectale, sub diversele sensuri, cu citarea surselor, arătându-i-se etimologia și fiind tradus în latinește și franțuzește. Grandoarea și erudiția începutului operei erau incontestabil calități esențiale pentru a-i lăsa timpul necesar ca ea să se întrească. Apoi autorul trăise o mare nenorocire care trebuia înțeleasă...

Arhiva spiritistă, cuprinzând manuscrisele medium-urilor lui B.P. Hasdeu, dar și file cu adnotările acestuia, dezvăluie cercetătorului neputința resimțită de savant pentru continuarea *Etymologicului*, și, un fel

de revoltă interioară a sa, că lucrul la dicționar devenise o piedică în desfășurarea „apostolatului” său. De altfel, observăm că lucrarea trecuse pe alt plan în momentul elaborării capitolelor din *Sic cogito!* Capitolul „Elemente biografice hasdeene în manuscrisele spiritiste” prezintă, între altele, date legate de preocupările lui în privința continuării dicționarului, revelatorii pentru a înțelege drama lui B.P. Hasdeu între simțul datoriei neîmplinite încă a savantului și dorința părintelui de a sparge orice barieră omenească pentru a fi cu copila sa. Moartea ei îi reamintise de ceilalți scumpi dispăruți, tată și frate, astfel că era încercat de o nevoie vitală de a-i contacta aproape zilnic. Cu siguranță, spiritismul îl consuma peste măsură, dar îi oferea speranța comuniunii cu ei, atât de necesară pentru a-l ajuta să trăiască.

Surprins de abordarea directă a chestiunii *Etymologicului* de către președintele Academiei, Nicolae Kretzulescu, în ședința din 27 martie 1897, deși ar fi putut să bănuiască dat fiind refuzul secretarului general, D. Sturdza, de a-i înscrie raportul anual asupra desfășurării redactării dicționarului în programul sesiunii, B.P. Hasdeu nu a dorit să pronunțe nici un comentariu pe acea temă, reclamând doar două zile pentru a formula un răspuns. Istoriei *Etymologicului* până la acel moment, prezentate de Kretzulescu, i-au urmat intervențiile vicepreședintelui, Ion Kalinderu, și secretarului general, Dimitrie Sturdza. Lucrarea era admirabilă, ceea ce academicienii au constatat fără rezerve. Conducerea Academiei cât și regele, care o susținea financiar, erau neliniștiți de incertitudinea finalizării ei, dat fiind ritmul foarte lent al redactării.

La 29 martie, savantul oferea un răspuns tranșant, punctual, în care arăta că a respectat întocmai planul lucrării, iar Academia l-a acceptat cu ocazia prezentărilor sale parțiale, sesizând lipsa de obiectivitate în privința termenului fixat pentru elaborarea ei (căci, altfel, de ce ar mai fi admis fasciculele citite în forul academic?) și că se opunea categoric diminuării planului dicționarului, apreciat și invidiat de remarcabili lingviști europeni (Hugo Schuchardt, G.I. Ascoli, Gaston Paris și alții). Propunea ca în 1897, lucrarea să fie continuată conform angajamentului, deoarece fusese începută, și sugera ca, din 1898, să fie analizate două soluții: 1) de a lucra gratis, renunțând la premiul anual oferit de rege, în situația în care Academia ar fi preocupată doar de bani și 2) de a continua dicționarul prin subscripție națională, liber și nu sub egida Academiei, în cazul în care înaltul for nu ar aprecia modul său de a-l elabora. „Unica mea ocupațiune”, declara B.P. Hasdeu cu acel prilej „este interesul neamului românesc și onoarea Academiei Române” (17).

Răspunsul, derutant pentru participanții la ședință, a creat o atmosferă tensionantă în care nimeni nu propunea însă renunțarea la *Etymologicum Magnum Romaniae*, așa cum fusese conceput de B.P. Hasdeu, și nici la contribuția acestuia.

Titu Maiorescu avansa propunerea ca savantul să conlucreze cu alții, pe de-o parte, iar pe de altă parte, să renunțe la introducerile care, în opinia lui, erau „foarte interesante ca articole”, separat, și nu legate de dicționar cu care, considera el, nu aveau nici-o legătură. Poziția lui era susținută, cum era de așteptat, de Ioan Sbierea, Nicolae Ionescu și Petru Poni care, în plus, insistau pentru redactarea unui nou dicționar, în paralel cu *Etymologicul*, ceea ce convenea de minune lui Ion Kalinderu, moderatorul discuțiilor.

Grigore Tocilescu, apropiatul lui B.P. Hasdeu, propunea Academiei să ofere acestuia 500 lei lunar pentru continuarea lucrării după planul propriu, iar separat să elaboreze dicționarul conform dorinței regelui.

Intervenția profesorului Ion Caragiani, membru al Societății „Junimea”, turna de-a dreptul gaz pe un foc ațâțat de orgolii, ce părea să nu se mai stingă. Acesta se lansa în calcule raportate la ani, sume alocate și litere, concluzionând că epuizarea alfabetului ar putea duce la cheltuirea a două milioane și jumătate de lei. Observând penibila atmosferă creată de un discutabil joc de culise, B.P. Hasdeu solicita plenului să treacă la sistarea discuțiilor și ... votarea propunerii formulate de Titu Maiorescu.

Comisia, formată din Nicolae Kretzulescu, Ion Kalinderu, D. Sturdza, Titu Maiorescu, Gr. Tocilescu, Nicolae Quintescu, Iosif Vulcan și Anton Naum, o vota în unanimitate. Astfel, decizia a fost luată ca, începând de la 1 ianuarie 1898, publicarea dicționarului pe structura de până atunci să înceteze, iar programa noii lucrări să fie întocmită de o comisie formată din cinci membri, unul dintre aceștia fiind B.P. Hasdeu.

La 3 aprilie 1897 erau nominalizați componenții comisiei însărcinate cu redactarea programei dicționarului nou. Acești erau : B.P. Hasdeu, Ion Kalinderu, Titu Maiorescu, Dimitrie Sturdza și Grigore Tocilescu. Sesizând paradoxul de a participa la elaborarea programei unei alte lucrări care va înlocui dicționarul său, savantul își declina poziția și refuza declarând că dorea să continue pe al său *Etymologicum Magnum Romaniae*. La adresa Academiei prin care i se cerea să restituie răspunsurile la *Chestionarul lingvistic*, replica faptul că materialul este necesar pentru continuarea lucrării, întărind astfel ideea că ea se va produce. Într-adevăr, în anul 1898, apărea cel de-al patrulea tom, conținând studiul *Negru Vodă. Un secol și jumătate din începuturile statului Țării Românești (1230-1380)*, comunicat cu un an înainte, în trei conferințe academice. *Precuvântarea*, datată „Câmpina, 1 ianuarie 1898”, cu care se deschidea volumul, anunța despărțirea lui B.P. Hasdeu de dicționarul căruia i-a dedicat peste un

deceniu de muncă: „Isprăvind, mândru de câte am făcut, făcând ceea ce am voit eu a face, las Etymologicului un măreț adio, mângâindu-mă cu vorba stăpânului meu: «sunt multe lăcașe...»”. Studiul *Negru-Vodă* era închinat „Întemeietorului Regatului Românilor”, Regelui Carol I. Primele două capitole ale sale cuprindeau materialele publicate până la apariția *Istoriei critice a Românilor* și după aceasta, iar partea a treia conținea aspecte legate de istoria întemeierii Țării Românești. *Cronica Basarabilor dintre anii 1230-1380*, un text diplomatic, unul epic, o *Addenda et corrigenda* și un facsimil completau tomul ale cărui coperti închideau, după cum am arătat, doar introducerea la ceea ce ar fi trebuit să urmeze, adică volumul IV al *Etymologicului*, volum care nu a mai apărut niciodată.

Cercetând arhiva spiritistă, cunoscând astfel starea psihică și fizică a savantului după moartea Iuliei, renunțarea la dicționar era ca ruperea unui lanț ce-l ținea strâns, ca o eliberare. Subscriem la opinia hasdeologului I.Oprișan care arăta că doar orgoliul l-a făcut pe savant să acționeze pentru continuarea lucrării, „în realitate, chiar dacă până la un punct va fi regretat sincer «descărcarea» de sarcina elaborării Dicționarului, el trebuie să fi primit întorsătura lucrurilor ca pe o binevenită eliberare, întrucât pasiunea dăruirii totale pentru materializarea «tezaurului lexicographic al limbii române» se stinsese de foarte multă vreme în sufletul său, iar cartea se continua întrucâtva în virtutea inerției” (18).

Ca orice proiect hasdean, planul dicționarului său era atât de vast, încât integrala lui materializare ar fi cerut, poate, ceva mai mult decât durata unei vieți omenești, lucru de care era conștient și filologul. Aspirația lui către perfecțiune, calitatea primordială a copleșitoarei sale personalități, sfidând pe cât posibil limitele omenești, a dus la o operă neterminată, deci imperfectă. Dar tocmai imperfecțiunea caracterizează pe omul de geniu, scria Mircea Eliade referindu-se la B.P. Hasdeu, arătând că nu lucrările finite, ci „șantierul” deschise pentru cei care vor veni poartă marca geniului. *Etymologicum Magnum Romaniae* integral a rămas un vis neîmplinit, dar atât cât este reprezintă o uriașă contribuție la cunoașterea autenticității spirituale românești, o fascinantă operă literară, stimulatorie pentru apropierea noastră de folclor, de etnografie, de istorie întru descoperirea rădăcinilor nației.

Referitor la *Etymologicum Magnum Romaniae*, Gustav Weigand scria că dicționarul ar fi fost „o lucrare monumentală pentru vastitatea cunoștințelor savantului român. De aceea, chiar azi răsfoind cineva dicționarul și dând așa întâmplător peste un cuvânt, cum ar fi bunăoară «basm», va găsi nu numai însemnarea și etimologia cuvântului, dar și un tratat savant și speculativ expus în nu mai puțin de 56 de coloane asupra basmului în genere, cu nenumărate explicațiuni și referințe la o grămadă de opere și autori din literaturi străine” (19).

Al. I. Philippide a preluat sarcina de a realiza noul dicționar și, pentru că B.P. Hasdeu a refuzat să înapoieze răspunsurile primite la chestionare, motivând că va continua *Etymologicul*, a trebuit să răspândească alte chestionare, însă eforturile sale nu au dus la cuprinderea varietății lexicale pentru a domina lucrarea predecesorului său. Ridicându-i-se misiunea de a realiza dicționarul, întocmai cum s-a întâmplat și lui B.P. Hasdeu, Al. I. Philippide îi învinuia pe cei doi care i-au urmat întru atingerea scopului Academiei de a obține un dicționar oficial, Sextil Pușcariu și Ovid Densușianu, că i-au furat etimologiile. Ecourile campaniei de denigrare au răzbătut și în străinătate pentru că-n pornirea sa, Philippide îi considera pe Hugo Schuchardt și pe alți filologi „simpli recenzenți”. Replica lui Sextil Pușcariu, pe ton calm și echilibrat, curpinea referirea la două tipuri de etimologii: cele intrate în limba română de demult încât nu li se cunoaște descoperitorul și cele întâlnite în lucrările străine publicate înaintea celor ale lui Al. I. Philippide (20).

La invitația lui Simion Mehedinți de a publica un articol despre B.P. Hasdeu în revista *Convorbiri Literare*, adresată la 20 septembrie 1907, Sextil Pușcariu refuza arătând că a procedat la fel și-n privința altor publicații (*Luceafărul* și *Junimea Literară*), motivând că era dificil a scrie despre un om căruia îi admiri genialitatea, dar îi cunoști și greșelile elementare. Pușcariu îl acuza pe savant de „pseuoerudițiune”, invocând capacitatea lui de a transforma materialul „sărac și necomplet” prin „minuni de jonglerie filologică” în trei volume ale *Etymologicului*. Cu toate acestea, recunoștea: „chiar în greșelile lui era uriaș”. Atitudinea lui Sextil Pușcariu se dovedea intransigentă, mai ales când afirma că se abține să scrie articolul ca să nu rămână din opera filologică a predecesorului său doar un nume mare (21).

Peste un sfert de veac, în ședința academică de la 2 decembrie 1932, se exprima astfel :

„Perspectiva pe care vremea ne-a ajutat s-o dobândim, ne permite să așezăm, cu toată admirația, dar fără exagerări, la locul ce i se cuvine în istoria culturii noastre, pe acest bărbat cu un talent atât de strălucit și multilateral și de o atât de rară originalitate, care a meritat desigur mai mult laudele decât uitarea contemporanilor” (22).

Note bibliografice

(1) CORNEA, Paul. „Etymologicum Magnum Romaniae- biografia și fizionomia unei opera remarcabile. În: Introducere la: HASDEU, B.P. *Etymologicum Magnum Romaniae*, vol. I., București, Editura Minerva, 1970, p. V.

(2) La 2 aprilie 1884.

(3) OPRIȘAN, I. *B.P. Hasdeu sau setea de absolut: tumultul și misterul vieții*, București, Editura Vestala, 2001, p. 419-420.

- (4) *Documente și manuscrise literare*, III, *Corespondența B.P. Hasdeu – Iulia Hasdeu*, ediție publicată, adnotată și comentată de Paul Cornea, Elena Piru, Roxana Sorescu, cu un studiu introductiv de Paul Cornea, București, Editura Academiei Române, 1976, p. 210
- (5) HASDEU, B.P. *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, tom I. Stabilimentul Grafic Soccec & Teclu, București, 1887, p. XVIII.
- (6) *Documente și manuscrise literare*, III, *Corespondența B.P. Hasdeu – Iulia Hasdeu*, ed. cit., p. 186, datat : 7/19 martie 1885.
- (7) *Ibidem*, p. 196, datat : 25 aprilie 1885.
- (8) *Ibidem*, p. 203, datat : 18/30 iunie 1885.
- (9) *Ibidem*, p.227, datat : 20 octombrie/1 noiembrie 1885 .
- (10) *Ibidem*, p. 232, datat : 8/20 decembrie 1885.
- (11) *Ibidem*, p. 300, datat : 12/24 octombrie 1886.
- (12) *Ibidem*, p. 336 ; datat : 12/24 martie 1887.
- (13) OPRIȘAN, I. *op.cit.*, p. 457.
- (14) CORNEA, Paul . *Op. cit.*, p. XIX.
- (15) I. Oprișan, *op.cit.*, p. 467.
- (16) *Analele Academiei Române*, seria II, tom XIV, 1893-1894, p. 194.
- (17) *Analele Academiei Române* seria II, tom XIX, 1896-1897, p. 154.
- (18) OPRIȘAN, I. *op. cit.*, p. 465.
- (19) WEIGAND, Gustav. „Hasdeu ca filolog”. În: *Convorbiri Literare*, , XLI, nr. 1169-1173, 1907, p. 1169.
- (20) TORUȚIU, I.E. *Studii și documente literare*, vol. XI, București, Institutul de Arte Grafice „Bucovina”, 1940, p.XXI.
- (21) TORUȚIU, I.E. *op.cit.*, vol.XI, pp.9-10.
- (22) PUȘCARIU, Sextil. „B.P. Hasdeu ca lingvist”. În: *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare*, seria III, tomul VI, 1932-1933, pp. 199-206.